

UOT: 01 (091).
KBT: 60.03

Xatirə QULIYEVA *

(Azərbaycan)

AMEA
Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutu

**Hürufilik təliminin hərf
sisteminin prinsipləri ilə
İmadəddin Nəsiminin milli-
region identikliyinə və
təxəllüsünə fəlsəfi baxış**

Məqaləyə istinad: Quliyeva, X., [2021] Hürufilik təliminin hərf sisteminin prinsipləri ilə İmadəddin Nəsiminin milli-region identikliyinə və təxəllüsünə fəlsəfi baxış. “Metafizika” jurnalı. № 4 (16), səh. 111-130

Annotasiya

XIV əsr Azərbaycan klassik poeziyasının dahi nümayəndəsi, həqiqət, ədalət şairi, dünya şöhrətli mütəfəkkir-filosof İmadəddin Nəsiminin dolğun poeziyası və İnsanı dünyanın əsrəfi, ən ali varlıq mahiyyətində dəyərləndirən “ənəl-həqq”- həqq məndədir- fəlsəfəsi, ümumiyyətlə, dini-fəlsəfi baxışları, estetikası, bütövlükdə zəngin dünyagörüşü Azərbaycan elminin bir çox görkəmli nümayəndələri və eləcə də dünyanın müxtəlif millətlərə mənsub tədqiqatçılar nəsli tərəfindən dərinlən öyrənilmiş, tarixin qalın layları altından böyük mütəfəkkirə aid yeni-yeni səhifələr üzə çıxarmış, onun keşməkeşli ömrü, zəngin poeziyası, fəlsəfəsi, poetika və ritorikası, faciəli həyatı haqqında dəyərli əsərlər yazılmış, bununla Nəsimişünaslıq məktəbi yaradılaraq şaxələndirilmişdir.

Lakin məlumdur ki, İmadəddin Nəsiminin bioqrafik tarixi məlumatlarında mənsub olduğu ölkə ilə bağlı məchullar hələ də qalmaqdadır və bu sahədə indiyə kimi tam olaraq müəyyənlik əldə edilməmişdir. Həmçinin də bu məsələ kimi şairin daşdığı Nəsimi təxəllüsünün əsl mənəbəyi haqqında tutarlı, elmi-məntiqi bir müəyyənlik demək olar ki, yoxdur.

* Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Multikulturalizm və tolerantlıq fəlsəfəsi” şöbəsinin müdiri
e-mail: xatire_6262@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4889-6569>

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.06.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.07.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 01.12.2021

Bu məqalədə İmadəddin Nəsiminin milli-regional identikliyi və təxəllüsü mövzusu araşdırılmış, fəlsəfi təhlil aparılmış və dahi şairin region identikliyinə Azərbaycanla aid olması, Nəsimi təxəllüsünün məkanla deyil, ideya ilə bağlılığı yeni elmi və obyektiv təhlillərlə qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Hürufilik, Nəsimi, Nəimi, Şirvan bölgəsi, Şamaxı

Giriş

İmadəddin Nəsimi Hürufilik cərəyanının yaranmasına hələ dörd yüz illik bir böyük zaman qalmış dinin hakim gücə malik olduğu müsəlman dünyasında İnsanın yenilməzliyi ideali ilə “ənəl-həqq” (mənəm Allah) dünyagörüşü ilə meydana atılmış, düşüncələrini yazdığı şerhlərlə yaymış və faciəvi surətdə edam olunmuş Mənsur Həllac adlı şair-filosofu tanımış, onun yolunu özü üçün əqidə, din, bütövlükdə yaşam fəlsəfəsi seçmiş, bu “azad fikirlilik” ruhi-məntiqi ardıcılığı ilə Fəzlullah Nəimi Astrabadinin hürufik təlimini qəbul edib, təlimi fəlsəfi-poetik üslubda inkişaf etdirmiş, Şərqdə onun əsas nümayəndəsi kimi məşhurlaşmış, beləliklə, eyni dünyagörüşünə görə dünyada eyni qədəri yaşamış triadanın bir qolu, həm də sıra sayına görə sonuncu, hürufi yaradıcılığı baxımından isə ən dolğun yaradıcılığa malik mütəfəkkir - şairdir.

Mənsur Həllac, Fəzlullah Nəimi Astrabadi, İmadəddin Nəsimi və Hürufilik

Mənsur Həllac əgər hürufiliyi ideal olaraq III-IV əsrlərin müxtəlif dini mistik təlimlərdən qaynaqlanan təsəvvüf dünyagörüşündən bir cığır kimi ayıraraq düşüncəyə gətirmişdisə, Nəimi onu idealdan ideyaya çevirib, bir din elmi kimi formalaşdırıb, əsərləri ilə əsaslandırmışdısa, yüzlərlə, bəlkə minlərlə hürufi Mənsur Həllac və Nəiminin həyatları barədə yandırdıqları şamanın pərvanəsi olub, qalanmış dərin tonqallara kütləvi surətdə atılaraq diri-diri yandırılmışdısa, İmadəddin Nəsimi həm bu zümrənin fədakarlıqlarını, həm ideallarını, həm də özünün təriqət yolunda mübarizəsini ən mükəmməl, əslində dahiyənə poetika və fəlsəfəsi ilə tarixə həkk etmiş, 600 illik yoxluğunda tərəvəti solmaz Hürufilik mirası yaratmışdır.

İmadəddin Nəsiminin poeziyasından “oxunan” fəlsəfəsi ilə dərinədən tanışlıq onun dünyagörüşündə İnsan fəlsəfəsinin, bütün dinlərin “birli”nə inancın, sonra bir müsəlman olaraq İslam dininin, əxlaqının, bu sırada şiə təriqəti mənsubiyyətinin bir bütöv- Allah- yaradan əqidəsilə ayrılmaz olduğu aydın olur. Onun azadlıq, mübarizlik, inqilab ruhlu poetik fəlsəfəsi məhz din, peyğəmbərlər, din mücahidlərinin həyat və ideallarını maariflədirməklə kamil

İnsanı Allahın bir parçası və bu baxımdan da varlıqların ən qiymətli kimi təlqin, təbliğ edir.

Məsələn, Nəsimi “Kamil insanım” şerində öz ideal kamil insanını biliklərin anası “elm”ə, Qurani-Kərim kitabına, fikri-tövhid, yəni Allah düşüncəsinə və s. yüksək dəyərlərlə bənzədir ki, bu həm “bir köynək yaxın” olduğu-özününkülər, yəni müsəlmanlar, həm də bütün bəşərə xitab mahiyyətində mədəniyyətlərarası dialoqun bariz ifadəsi olaraq diqqəti cəlb edir:

*Əzizim, sərvərim, ömrüm, hədisim, təfsirim, **elmin,**
Çü lə’lü yaqutum, dürrüm, şikarım, gövhərim, kanım.
Kəlamım, zikri-Qur’anım, fikri-tövhidim,
Namazım, razımü səcdəm, **bəküllü cümlə arkanım.**
Fazilim, kamilim, meylim, muradım, məqsədim, könlüm,
Həbibim, vey əzizim, ey əzəldə **kamil insanım.***

(İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə. 1-ci cild. s.145. Bakı, lider nəşriyyatı, 2004. 345 s.)

Bu baxımdan XIV əsr Azərbaycan klassik poeziyasının dahisi İmadəddin Nəsiminin dolğun poeziyası və İnsanı dünyanın əşrəfi, ən ali varlıq mahiyyətində dəyərləndirən “ənəl-həqq”- “həqq məndədir”- fəlsəfi, ümumiyyətlə, dini- fəlsəfi baxışları, estetikası, bütövlükdə zəngin dünyagörüşü maraqlı doğurmuş, nəsil-nəsil tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmiş, dəyərlənmişdir. Nəsiminin keşməkeşli həyatını, mübariz ömür sonluğunu da onun dünyagörüşü “rəsm etmiş”,- müəyyənləşdirmişdir. Təsadüfi deyil ki, şairin dərviş həyatı və edamı, hətta edam önündə mübarizliyi onun şöhrətinin ayrılmaz parçasıdır və əlbəttə ki, Seyid Əli ibn Seyid Məhəmmədi İmadəddin Nəsimi kimi tanıdan, sevdiren bədiiliyin zirvəsi fəlsəfi şerləri, qəzəlləri eyni zamanda dövrün inqilab xarakterində qəbul edilən dini ədəbi cərəyanlarından başlıcası sufilik, onun ayrılmaz qolu olan hürufilik təriqətini təmsil və inkişaf etdirməsi, hərəkətin başında dayanması, bu əqidənin qurbanı olması, edam anında düşmənləri “*Əgər sən iddia etdiyən kimi Haqsan, niyə üzün saraldı?*”, dedikdə Nəsimi, “*Günəş qürub edərkən yenidən doğmaq üçün həmişə saralar!*” kəlmələrindən ucalan yenilməzliyi, bütövlükdə əsl kamil, mübariz və məğrur insan varlığı onun dünyagörüşünün bariz ifadəsidir.

Seyid Əli ibn Seyid Məhəmmədi dünyagörüşünə ustadı Fəzlullah Nəsiminin edamından sonra Hürufilik xəlifəsi kimi bu dini-mistik fəlsəfəni təbliğ etmək üçün yurd-yurd, el-el dolaşması, diqqət önündə olması, dövrünün məşhur fikir sahibləri ilə tanış olması və əslində İmadəddin Nəsimi təxəllüslərini qəbul etməsi ilə epoxasının başlamasını şərtləndirən yetkinləşmiş fəlsəfi bilikləri böyük təsir göstərmişdir.

Əsas hissə

İmadəddin Nəsimi epoxası onun dünyagörüşünü nə qədər dərinə dəyişdirmişdirsə, onun bioqrafik tarixi məlumatlarında da ciddi məchullara yol açmışdır. Məsələn, şairin aid olduğu ölkə ilə bağlı mübahisələr meydana çıxmış demək olar ki, bu sahədə indiyə kimi hələ də tam olaraq müəyyənlik əldə edilməmişdir.

Belə ki, İmadəddin Nəsiminin Azərbaycanın Şirvan bölgəsi - Şamaxı şəhərində dünyaya gəldiyi əsas göstəricidir. Hətta Şamaxı şəhərində qədim qəbiristanlıqda dəfn olunmuş, şairin əsərlərində adı çəkilən, ona məsləhətlər verən, Şah Xəndan adı ilə onun kimi şeirlər yazmış qardaşının olduğu haqda tarixi məlumatlar da vardır. Lakin bu əsaslar üzərindən keçərək Nəsiminin İrandan, Bağdaddan, hətta Suriyadan olduğu iddiaları da vardır. Nəsiminin adından sonra Bağdadi-Şirazi yazılması, hələ Nəsimi adlı bir şəhərin olması da bu qənaətlərə yol açır. Bu qənaətlərlə bəziləri Nəsimini fars, türkmən şairi adlandırırlar.

Məsələn, Türkmən tədqiqatları nə qədər ciddi elmi sübutlar olsa da bu günə kimi Nəsiminin İraq türkmən şairi olduğu barədə iddialarını davam etdirir. Haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatlar əslində cəmi 2-3 mənbədən ibarətdir və heç də mötəbər elmi tədqiqatlara əsaslanmır.

Nusrat Mardan adlı türkmən yazarının “İraq Türkmən şeirinin antologiyası” məqaləsini mülahizə edək. Nusrat Mardan heç bir ciddi mənbə göstərmədən Nəsiminin və həmçinin də M.Füzulinin türkmən şairləri olduğunu iddia edir. (Mardan Nusrat “İraq Türkmən şeirinin antologiyası” <https://elaph.com/ElaphLibrary/2004/10/14013.html>) Bu iddialar daha bir türkmən şairi Nazar Qullayevin “Məni özün kimi diri say” (“Meni özünə yəly diri hasapla”) məqaləsində də yer almışdır. Lakin onlar iddialarını sübut etmək üçün ciddi fakt, dəlil göstərməmişlər.

Bu baxımdan akademik Teymur Kərimlinin böyük mütəfəkkir, şair İmadəddin Nəsiminin 650 illiyinə həsr olunmuş “*Çağdaşımız Nəsimi*” monoqrafiyasında problemlə bağlı fikirləri müəmmalı düşüncələrə tutarlı elmi cavab kimi qəbul edilə bilər. O, yazır:

“Nəsiminin mənşəcə Azərbaycan türkü olması, bu diyarda doğulub boya-başa çatması, Fəzlullah Nəsiminin ardıcıllarından biri kimi sufiliyin bir qolu olan hürufilik təlimini məhz burada qəbul etməsi və həyatının Azərbaycanla bağlı digər səhifələri hələ keçən yüzilliyin 20-ci illərinin ortalarından Salman Mümtaz tərəfindən aşkara çıxarılaraq Nəsimi “Divan”ına yazılmış müqəddimədə öz əksini tapmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq türkmən ədəbiyyatşünası Qullayev, Salman Mümtaz tərəfindən tərtib və çap olunan “Divan”ın

dili üzərində müəyyən türkmənləşdirmə əməliyyatı apararaq 1972-ci ildə həmin kitabı yenidən çap etdirmiş və Nəsimini milliyyətə türkmən, bir sənətkar olaraq isə türkmən ədəbiyyatının klassiki kimi qələməvermişdi. Ancaq bu ədəbi saxtalaşdırmanın rəsmi dairələrdə tanınmasına imkan verilmədi. Klassik ədəbiyyatımızın bilicisi və zərgəri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi, eləcə də yaxından qayğısı ilə Azərbaycanda keçirilən Nəsimi təntənələri böyük humanist olan filosof-şairin həm soy-kök, həm də yaradıcılıq baxımından daha qədim ədəbi-mədəni ənənələri ilə seçilən Azərbaycan xalqının yetirməsi olduğunu, bununla yanaşı, türkcə danışan bütün xalqların da ədəbiyyatının və poetik-ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynadığını bir səsə təsdiq etdi”. (Teymur Kərimli. Çağdaşımız Nəsimi. Bakı: Elm və Təhsil, 2019. səh. 72. 278 s.)

Lakin təəssüf ki, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Seyid İmadəddin Nəsiminin Azərbaycanlı, yaxud fars, türkmən olduğu haqqında qənaətlərə hələ də son qoyulmamışdır. Bir sıra ərəb tədqiqatçılarının əsərlərində (Ali Emad Al-Din Al-Nasimi. “İmadəddin El-Nəsimi. Şair və üç mədəniyyət” və b.) də Nəsiminin əsl vətəninin İran, İraq olması fikri bir tərəfdən müəllimi Nəsimi ilə əlaqələndirilir, həmçinin Nəsimi təxəllüsü İraqın Bağdad şəhərində Nəsim adlı kəndin olması ilə də bağlı ola biləcəyi göstərilir. (Quliyeva Xatirə. “Çoxmədəniyyətliliyin nəhəng körpüsü - İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı”. Elm və Təhsil, 2019. 101.səh.)

Onu da xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, bu məsələ kimi şairin daşdığı Nəsimi təxəllüsünün əsl mənbəyi haqqında tutarlı, elmi-məntiqi bir müəyyənlik demək olar ki, yoxdur və biz hesab edirik ki, Nəsimi təxəllüsü dahi söz ustadı, mütəfəkkir şairin sırf fəlsəfi dünyagörüşü ilə bağlı hadisədir.

Təhlil

Beləliklə, bu məqalədə bizim qarşımızda dayanan mühüm iki vəzifə, bir coğrafi identikliyin və iki təxəllüsün mənasının müəyyənliyidir ki, bunun üçün dahi mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin zəngin irsi, dünyagörüşü, hürufilik prinsipləri, təlimin fəlsəfəsi ciddi qaynaqlar kimi əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə “Nəsimi” təxəllüsü həm fəlsəfi dünyagörüşü rəmzi, həm də məkan anlayışı kimi tədqiqat üçün açıq-aydın, həmçinin şifrəli dolğun əsaslar verir və bu əsaslardan yola çıxaraq indiyə kimi araşdırmalarda qarşılaşılmayan elmi-obyektiv nəticələrlə, məntiqi ehtimallarla şairin Azərbaycan mənsubiyyətini sübut etmək mümkündür.

Belə ki, Hürufilik təlimi Quranda hərflərin və sözlərin sirlə mənasına, həmçinin əbcəd cədvəli ilə hesablanmaya ilə, əsasən də gizli işarəli ifadələrə, başqa cür desək, hərflərin sirləri yaxud da hərflər elmi kimi tanındığı üçün qeyd-şərtsiz olaraq bu cərəyanın sözlər kimi hərflərin mənasının, anlamının gerçək dərk edilən olduğu ilə razılaşmalıyıq. Hürufilik terminin özündə hərflər

ifadəsi vardır. Hürufiliik cərəyanı, hətta ərəb əlifbasındakı hər bir hərfin və hərəkələrin, digər işarələrin mənə ifadə etdiyini əsaslandırırırsa deməli, Nəsimi təxəllüsünün də tamamilə fərqli bir mənə yozumunun olduğu mahiyyətə məntiqidir.

Eyni zamanda bu əsaslar məhz Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin zəngin irsində ən yüksək səviyyədə əksini tapmış, həmçinin də onun yaradıcılığı ilə hürufilik hərfilər, eyni zamanda işarələr-sirlilik mistik məzmununda ən ali mərtəbəyə qalxmış və bu elm bütün dünyada öz zəngin tədqiqat kitabxanasını formalaşdırmışdır.

Biz Hürufilik dini-mistik cərəyanının əsas müddəalarından olan hərf sisteminin dərkilə bağıli məşhur şərq sufi alimi İbn Ərəbinin “Fütûhatı Məkkiyyə” adlı əsərinin təhlilinə həsr olunmuş “Tasavvuf və hərfilərin sirləri” (türk dilində) məqaləsindən bir neçə lakonik misalla bu dediklərimizi izah və sübut etməyi vacib bilirik.

Əvvəla məqalədə ilk növbədə İbn Ərəbinin “Fütûhatı Məkkiyyə” adlı əsərinə istinadən ərəb əlifbasının hər bir hərfinin hürufilik təliminin inanclarına uyğun olaraq işarəli izahı, hətta yuxuların belə hərfilərin hürufi mənalandırmaları ilə yozumu maraqla qarşılanır. Beləki, İbn Ərəbi bu əsərində hərfilərin sirləri haqqında belə şərh vermişdir:

“Hərfilərin sirlərindən və həqiqətlərinin gerçəklərindən söz açmış olsaydıq, əl yorular, qələm yaya qalır, mürəkkəb quruyur, Lövhü Məhfuz belə olsa kağız və lövhələr yetməzdi”. (“Tasavvuf və hərfilərin sirləri”)

Başqa bir misalda da hürufilik mövqeyindən hərfilərə belə hikmət, başqa cür ifadə etsək sirləri anlamaq “tərif”-i verilir:

“Dünyada heç bir şey boşuna və lüzumsuz yaradılmamışdır. Hər şey bir hikmət ilə yaradılmışdır. Bu hikmətlər sonsuz sirləri ifadə edir. Hərfilər də Allahın yaratdığı nesnelər, - obyektlərdir. Onların da bir aləmi olub, bir çox hikmət və sirlər ifadə edirlər. Bu hikmət və sirləri görmək ağıl və hisslərlə mümkün deyildir. Ancak sirlər elminin köməyi ilə bu sirlərin bir qismini öyrənmək mümkündür”. (yenə orada)

Bu kontekstdə digər bir misal da maraqlı doğurur:

“Sufilərin dediyi kimi, dünya Quranın açılmış və təfsil edilmiş halıdır. Necə ki, kainatın bütün sirlərini ağıl və hisslərlə anlamaq mümkün deyil, Quranı da zahiri tərəfləri ilə anlamaq imkansızdır. Hərfilərin Quranda gizlədikləri sirləri, onun həm zahiri, həm də daxili yöndən təhlil edilməsiylə mümkündür. Bu da ancaq sirlər elmiylə mümkündür”. (yenə orada)

Beləliklə, Hürufilik cərəyanı dünyaya və kainata sirr kimi baxır, yaranışı, Quran ayələrini, iman, şəriət, mərifət - zühr şərtlərini yalnız həflərin sirlərini bilməklə, bunun isə yalnız əsl sufi mahiyyətində “ölmədən əvvəl ölən qullardan” olmaqla dərkin mümkün olduğu düşüncəsini qəbul edirdi.

Deməli, İslamdan qaynaqlanan sufilik mistik cərəyanı, onun da ayrılmaz qolu olan, xüsusilə də həflər nəzəriyyəsinə birmənalı surətdə əsaslanan hürufilik təlimi nümayəndələri həflərin mənasına böyük üstünlük vermişlər. Lakin belə dərin əsaslar olduğu halda Nəsimi təxəllüsünün ciddi şəkildə araşdırılmış olduğu tədqiqat əsəri ilə qarşılaşılır. Əksinə bəzən çox bəsit nəsim- meh- yel anlamlarında təhlil edilmiş, əslində özünü doğrultmamış qənaətlər ortaya atılmış, beləcə Nəsimi təxəllüsü sirr olaraq qalmış, nəticədə də əsas məsələ, şairin əsl vətən “kimliyi” yanlışlıqlara tuş gəlmişdir.

Məsələn, bir məqalədə göstərilir ki, “Ərəb dilində «nəsim» kəlməsi ilə səba yeli, səhər mehi bildirilir. “Nəsimi” deyəndə səhər mehi içrə yaşayan, kökü, şəcərəsi səhər mehinə bağlı olan adam başa düşülür. Və bundan əlavə önəmli sayılacaq başqa bir çalar: müsəlman mədəniyyəti şəbəkəsində insan ruhunun təbiəti meh kimi, hava axını kimi təsəvvürə gətirilir”. (İmadəddin Nəsimi- həyatı və yaradıcılığı.)

“Nəsimi” kəlməsinin səba yeli, səhər mehi anlamı heç bir şübhə oymur. Lakin necə deyərlər, başdan-ayağa hürufi olan, burdan da irəli gələrək ruhun özünü şübhə altına alan bir nəzəriyyəni təmsil və təbliğ edən Seyid Əlinin “Nəsimi” təxəllüsünü ruhla bağlı olaraq götürməsi inandırıcı deyil.

Bu məqalədən başqa bir misal da Nəsiminin “ənə-l həqq” dininə məxsusluğunu, ruhu üstələyən hürufi dünyagörüşünü ifadə edir. Ancaq müəllif bu fəlsəfi baxışa önəm vermədən əsas məsələdən qeyri-müəyyən tarixi və ideya yanlışlığı üzərinə gedib çıxır:

“Nəsiminin «qeyri bir tayfadanam, bu kəpənək fəxrindir» misrasına istinadan mümkündür deyərsən ki, o, Bakıdan Gürcüstana, daha başqa yerə yox, gedib məhz oranın dağ bölgələrində müəyyən müddət yaşayır. Hürufi şairinin sonradan Türkiyəyə, Anadolu və Bursaya səfər etməsi üçün bu, ən əlverişli variant idi. Gərçi belə olmasaydı, Nəsimi əndişədən dərdən, qəmdən qurtulub da qeyri bir tayfa içində kəpənək geyməzdi ki? Üşümək müşkülü də soyuq dağ yerinin müşkülüdü, şəksiz. Mən onu da güman etmirəm ki, Nəsimi müsəlmanlar arasında özünün özgə bir tayfadan olduğunu məxsusi

vurğulayırdı. Ehtimalım budur ki, Nəsimi bu ifadəni gürcü xaç-pərəstlərini nəzərdə tutaraq işlədib". (İmadəddin Nəsimi - həyatı və yaradıcılığı.)

Bu qənaət Nəsiminin dünyagörüşü ilə qətiyyəən uyğun gəlir. İlk növbədə bu fikir özünü onda doğrultmur ki, "Nəsimi qeyri tayfa dedikdə mütləq xristianları düşünə bilərdi". Çünki, Nəsiminin üz tutduğu Anadoluda da, Suriyada da xristianlar, ermənilər və başqa millətlər olub. Bundan başqa, şairin "Erməni" rədifli şeri harda yazılıbsa şairin orda da qeyri tayfaların içində olduğu təsdiqlənir. Bu baxımdan "məkana sığmayan" düha üçün millət, tayfa fərqi əsas ola bilməzdi. Ən əsas da hüruflilik özü eyni tayfanın içərisində yad olmağa da bərabər idi. Elə "kəpənək" libası ayrı tayfa məna və məzmununu aydın ifadə edir.

Məsələn,

*Əgərçi qulların çoxdur, Nəsimi hamıdan kəmtər,
Bəsa türkü bəsa zəngi, bəsa qıbçaq, bəsa hindu.*

Bundan başqa, sufilər kimi hüruflilər də fərqli geyimlə seçilirdilər. Onlar yundan toxunmuş əbalar geyinirdilər ki, əslində sufi sözünün bir mənası yun geyim, yun əba anlamına gəlir.

Kəpənək ipək geyimlər üçün məchul- gizli işarə ola bilərdisə, yunun ipəklə əvəzlənməsi də bir başqa sirri, məsələn, daha incə, daha zərif, (bəlkə də "ipək yolu"- coğrafi identiklik) mənasını ifadə edib Nəsiminin «qeyri bir tayfadanam, bu kəpənək fəxrindir» misrasını söyləməsinə əsas ola bilərdi.

Həmçinin əbanın çiyin üzərinə salınması anlamı ilə də Kəpənək kəlməsi hüruflilərin geyim fərqliliyini ehtiva edir. Şairin "kəpənək geydiyimə kimsələr eyb eyləməsin", "Geymədi münkir anı, sandı ki, zindan kəpənək"- misraları qeyd-şərtsiz olaraq sufi-hurifi geyimini ifadə edib, yun geyimin əksi- ipək sözünə (onun kimi, ancaq ondan fərqli) işarədir. Nəsiminin bu şerində hüruflilik prinsipləri, qaydalarından bəhs edərkən qayıdacağıq.

Analogiya

Beləliklə, biz Nəsimi sözünün hüruflilik cərəyanına görə mənası, onun məkana deyil, dünyagörüşünə, əqidəsinə işarəli təxəllüs ifadəsi məsələsi ilə bağlı təhlillərinizə keçid alır, dahi şairin vətəninin, milli mənsubiyyətinin müəyyənliyini şərtləndirən bu məsələ ilə bağlı elmi- obyektiv qənaətlərimizdən, ehtimallarımızdan çıxış etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Ona görə də ilk növbədə bəzi suallara konkret cavablar verməliyik.

Birincisi, Nəsimi niyə vətəmindən qürbətlərə getmişdir? Şairin həyatı ilə bağlı bu mühüm sualın cavabı iki qənaətdən ibarətdir. Tarixi məlumatlarda birinci qənaət belədir ki, Seyid Məhəmmədin, Seyid Əlinin, yəni İmadəddin Nəsiminin atası Şamaxıda nüfuzlu şəxslərdən olub. Onlar ailəliklə Fəzlullah Nəsimini tanımışlar və onun təriqətini qəbul etmişlər.

Diqqətə alınmalıdır ki, Hürufilik Teymurləng hakimiyyəti dövründə yaranıb çiçəklənəndə onun İslam kitabı Qurani Kərimə əsaslanması bütün müsəlman dünyasında müsbət qarşılanırdı və məhz bu baxımdan ailəsi tərəfindən ciddi təhsil almış Seyid Əli ibn Seyid Məhəmmədin bu təriqətə gəlməsi təbii idi. Bundan sonra Hürufiliyi dərinədən əxz edən Seyid Əli ibn Seyid Məhəmməd onun daha geniş yayılması, eyni zamanda Rumeli kimi tanınmış Anadoludakı sufi ocaqlarında bu yeni cərəyanı tanımaq üçün yollara çıxması reallıq idi. Türkiyədə “Fateh Sultan Mehmed” bu təriqəti qəbul etmiş və hətta bu təlim saraya qədər gəlib çıxmışdır. Elə Fatehin dövründə hürufilərin Anadoluya axını bu səbəbdən baş vermişdir.

Nəsimi divanında “Əfəndi” rədifli bir şer maraq doğurur. Bu şer ehtimal ki, elə Fateh Sultan Mehmedə ithaf olunub. Ancaq hansı mərhələdə?.. Anadoluya xoş məramlı axın vaxtı, yoxsa Nəiminin edamından sonra?? Şeirini ixtisarla nəzərdən keçirmək yerinə düşər:

Dinin günəşi, dünyada imanım əfəndi,

Alimlər ümidi, məhi-tabanım əfəndi.

Könlüm, gözüümün nuru, vücudumda həyatım,

Hər dəm damarımda yeriyən qanım əfəndi.

Ola da bilər ki, bu şer ikinci mərhələdə yazılıb. İkinci mərhələdəki əsas,- Fəzlullah Nəiminin başında dayandığı Hürufilik təriqətinə münasibətin dəyişməsi, hürufilərin kütlə və siyasi hakimiyyətlər tərəfindən rədd edilməsi, təqiblərlə üzləşməsi, ən əsas Nəiminin faciəvi sonluğu və onun tərəfdarlarının kütləvi surətdə Türkiyəyə axın etməsi, orada da təqiblərlə üzləşməsi Sultan Mehmedin hakimiyyət nümayəndələrinin onları qəddarlıqla məhv etmələri kimi qənaətlər şərtləndirir.

Belə ki, Fəzlullah Nəiminin peyğəmbər kimi təqdim olunmasından sonra Hürufilik təriqətinin prinsiplərində xeyli dəyişiklər yaranmışdır.

Mənbələrdən birindən çıxış edərək göstərə bilərik ki, əgər əvvəllər Hürufilikdə iki cür qiyamət- kiçik- suğra, orta- vusta (*ölmədən əvvəl ölmək-varlıq sirrinə sahib olaraq maddiyyatdan vaz keçmək*) düşüncəsi irəli sürülürdüsə, Nəiminin sirli yuxusundan sonra yeddi tərəfdarı ilə birlikdə aldığı qərarla qiyaməti Kübra qəbul edilir ki, bu Fəzlullah Nəiminin peyğəmbər kimi zühurunu ehtiva edən həmin 3-cü, böyük qiyaməti irəli sürülür. (Seyid Nesimi Hayatı və Eserləri- Hürufilik)

Bundan başqa, əgər Hürufiliyin ilk dövründə kainatın dövrü iki əsasda təlqin edilirdisə, birinci- Nübuvvət, yəni Peyğəmbərlik: Adəm peyğəmbərdən, Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s.) kimi 124 min peyğəmbər gəlib, hamısı haqdır; ikinci əsas- İmamət- Həzrət Əli (ə.s.)- dan Həsən Əli əl-Əskərə qədər.

Yenə həmin mənbəyə (Seyyid Nesimi Hayatı və Eserləri- Hürufilik) görə, bu əsaslara üçüncü- Uluhiyyət əsası əlavə olunmuşdur ki, bu Fəzlullah dövrünün başladığını ehtiva edir. Dəyişən prinsiplər içərisində ruh və ruhun ölümsüzlüyünün inkar edildiyi də göstərilir.

Bundan başqa, *“Hürufilələrə görə insan üzünə səcdə etmək Fəzlullaha, yəni Uluhiyyət məqamına ibadət etmək deməkdir. Hürufilələrə batini bir düşüncəyə sahib olduqları üçün bəzi fikirlərini və islahatlarını rəmzlərlə göstərməyi tərcih etmişlər”*. (yenə orada.)

Əlbəttə, bu qənaətlər öz təsdiqini nə qədər ciddi şəkildə tapmasa da, hər halda Fəzlullah Nəsiminin həyatına aid bioqrafik tarixçələr təsdiq edir ki, bu müddəaların ümumi məzmunu həqiqətə uyğundur. Onun faciəvi sonluğu üçün də əlbəttə ki, dövrünün hakim ideologiyasının əlində İslama xələl gətirən əsaslar olmamış deyildir.

Beləcə, tarixdə belə bir fikir dəyişməz olaraq qalır ki, Fəzlullah Nəsimi bir vaxtlar ona ehtiramlı münasibət göstərən Teymurləngin qəzəbinə tuş gəlmişdir. Əlbəttə bu nəzərdən keçirdiyimiz iqtibasda Fəzlullahın edamının tarixi əsas kimi qəbul edilən mənbələrdəki 1402-ci ildən fərqli olaraq 1394-cü il göstərilmişdir. Lakin Türk İslam Ensiklopediyasında bir qeyd yenə 1402-ci ili ehtiva edir.

“Əlincədə dəfn olunan Fəzlullahın qəbrini, baş xəlifəsi Əli əl-Əla və Seyid Musa və dostları edam edildikdən altı il sonra tikdirdilər. Seyid Musanın türbənin yanında hazırlanmış iki qəbirdən birində dəfn olunmasını istədiyi nəql olunur. Fəzlullahın edam ediləcəyi yer olduğu üçün Hürufilər tərəfindən “Maktelgah” adlandırıldı (Aksu, orada, s. 217) və Hürufilərin Kəbəsi olaraq qəbul edildi”. (Fəzlullah-i Hürufi.)

Fikrimizcə, şairin həyatı ilə bağlı bu mühüm sualın *“Nəsimi niyə vətəninə qürbətlərə getmişdir?”* - cavabı Hürufilərin kütləvi şəkildə üzləşmiş olduqları vəziyyətlə izah oluna bilər ki, bütün Hürufilər kimi Nəsiminin də Azərbaycandan getməyə məcbur olması istisna təşkil etmir və onun məsafəcə daha yaxın olmaqdan başqa etibarlı sufilər, eyni zamanda hürufilər tərəfindən qoruna bilməsi baxımdan da Anadoluya üz tutması tam inandırıcıdır. Beləliklə, Nəsiminin azərbaycanlı olması, Nəsiminin yaxın əqidə silahdaşı olması, onun ideologiyasının xəlifəsi kimi edam olunmuş ustadından sonra kütləvi etirazlar və təqiblər cərəyan edən Azərbaycanda qalmasının mümkünsüzlüyü və həm də Nəsiminin vəsiyyətini yerinə yetirmək üçün ölkəsindən çıxması məntiqlə təsdiqlənir.

Buradan İraq və onun Nəsim şəhərinə keçid edək. Ona görə ki, müqayisə üçün müəyyənləşdirmək lazımdır ki, o ərazidə vəziyyət necə idi?

İraqda hürufilik və hürufilərin vəziyyəti hansı səviyyədə idi? Əsas Nəiminin qarşılaşdığı acı taleyə qarşı orada etirazlar baş qaldırmışdı? Azərbaycanda olduğu kimi təqiblər, həbslər olmuşdumu? Məntiqi qiymətləndirmə, tarixə bu məsələlər bucağından aydınlıq gətirilməsi Nəsiminin vətən mənsubiyyətini üzə çıxarmaq üçün əsas ola bilər. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda tarixi mənbələr sübut edir ki, İraqda dini təriqətlər əsasən Bağdad şəhərində olmuşdur. Burada hürufiliyin təşəkkülü, inkişafı, əsas nümayəndələri arasında Nəsimi adının olmaması bir daha təsdiq edir ki, bu məşhur hürufi xəlifəsi İraqdan və onun Nəsimi kəndindən deyildir. “Dərviş Əmir Əli Keyvan, Dərviş Sədr-ı Ziya, Dərviş Hamd-i Nətik, Hacı Assa Bitlisi, Həsən Heydəri, Həsən Tirger, Seyid Tacəddin və Seyid Müzəffər İraqdakı hürufiliyin əsas təmsilçiləridir”. (Fəzlullah-i Hürufi.) Göründüyü kimi bu adlar içərisində Nəsiminin adı yoxdur.

Bundan başqa elə bu mənbədə İraqa gəlmiş digər hürufilər haqda verilən məlumatda da Nəsiminin adı yoxdur.

“Daha sonra Əziz-i Cani və Muhəmməd Tırger əmir Nurullahla birlikdə İraqa gəldilər (Şeybî, II, 163). Bağdadda təbliğat aparırdılar və digər Hürufilərlə münasibətlərini davam etdirdilər”. (yənə orada)

Hətta bu cümlələrdən sonra göstərilən dəlil İmadəddin Nəsiminin İraqdan olmadığını qeyd-şərtsiz olaraq sübut edir. Türk İslam Ensiklopediyasından oxuyuruq:

“Suriyalı hürufilərin məşhur nümayəndəsi Seyyid Nəsimi Hürufiliyi təkə Suriyada deyil, həmçinin Anadolunun müxtəlif yerlərini təbliğ etmişdir”. (yənə orada)

Bu məqamda xüsusi olaraq vurğulamalıyıq ki, Türk İslam Ensiklopediyasındakı bu məqalədə Hürufiliyin mərkəzləri İsfəhan, Təbriz, Misir, “İraq-Suriya”, Anadolu göstərilmişdir ki, təkə Nəsimi üçün çıxdığı kəndin adının yazılması məntiqə ziddir və bundan da başqa “İraq-Suriya”, “Anadolu” bölmələrində də onun adı çəkilmir.

Daha başqa bir fakt, belə ki, hürufiliyə, Nəimiyyə, eləcə də Nəsimiyyə həsr olunmuş demək olar ki, əksəriyyət məqalələrdə onun Bağdaddan olması çox səthi, Azərbaycandan olması isə qabarıq ifadə olunub.

Məsələn, Nəsimi İraqdan olsaydı, məhz Fəzlullahın edamından sonra onun və Fəzlullaha ən yaxın xəlifə və kürəkəni olduğu qeyd olunan Əli-əl-Əlanın Anadoluya üz tutması tarixi mənbələrə iz salmazdı.

Ümumiyyətlə, qəbul edilmiş bir görüşə görə Anadoluda hürufilik Fəzlullah-ı Hürufinin məşhur xəlifələrindən biri, kürəkəni Əli əl-Əla yayılmışdır. Bu şəxs gənc yaşlarında Fəzlullahla bağlı idi, o, edam edildikdən sonra Teymurilərin təzyiqindən qaçaraq qardaşı ilə birlikdə Suriyaya getmiş,

Suriyanın və Anadolunun müxtəlif yerlərini gəzmiş, Hürufi inanclarını yaymışdır. Əli əl-Əla Fəzlullahın “Cavidannamə”sini əsas götürmüş və Tevidnamə və Kiyamətnamə kimi müxtəlif şeir əsərləri yazmışdır. Bu vaxt Kırşehirə gedən Əli əl-Əla, bir müddət Hacı Bektaş Vəlinin dərviş evində qalmış, şəxsiyyətini gizlədib buradakı dərvişlərə özünü Bektaş, “Cavidnamə”-ni Hacı Bektaş Vəlinin düşüncələri olaraq təqdim etmişdir. “Cavidnamə”-dəki dini hökmləri lazımsız sayan bəzi ifadələrin İlahi sirrlər olduğunu söyləmiş və onlardan bunu gizli saxlamalarını istəmişdir. Hoca İshak Efendi (ö. 1310/1893) Hürufiliyin Anadoluya bu şəkildə girdiyini söyləyir (Kâşifü'l-esrâr, s. 4 et al.)”.

“Ancaq Əli əl-Əlanın Anadoludakı fəaliyyətləri haqqında köhnə mənbələrdə məlumat yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar, Hürufilik haqqında ən etibarlı qaynaq olan Emîr Qiyaseddinin “İstivanəmə”-sində Əli əl-Alanın Anadoluya gəldiyinə dair qeydlərin olmamasını və həmçinin Əli əl-Əla əsərlərində buna hər hansı bir işarə edilmədiyini nəzərə alaraq onun Anadoluya gəldiyi barədə məlumatlara ehtiyatla yanaşırlar (Birge, s. 60-61; Gölpınarlı, Hurufilik Mətnlər Kataloqu, s.28)” - mülahizəsini qeyd etsə də digər bir tarixi dəlili önə çəkməklə yenə də Əli əl-Əlanın, o cümlədən İmadəddin Nəsiminin Fazlullahın edamından sonra (İraqdan deyil və İraqa deyil!) Anadoluya, Suriyaya gətdiklərini təsdiq edir: “Digər tərəfdən, Abdülbaki Gölpınarlı, Mîr Şərifin “Hacnamə”sində Əli əl-Alanın qardaşı ilə Anadoluya gəldiyi, yanında hürufilik və Fəzlullahın kitabları ilə birlikdə bəzi kitabları gətirdiyünü və Fəzlullahın xəlifələrindən olan şair Nəsiminin Hacı Bayram-ı Velî ilə görüşəcəyini bildirdiyini, onun Anadoluya gəlməsini, Anadoluda müxtəlif yerləri gəzməsini, xəlifələri yetişdirməsini, “Bəşarətnamə” adlı əsərin müəllifi olmasını göstərərək, Rəfinin əsas xəlifələrindən biri olmasını, Bektaşilərin Nəsimini özlərindən biri hesab etmələrini və ələvilərin onu yeddi böyük ilahi şairdən biri kimi tanımalarını dəlil göstərərək, Hürufiliyin Anadoluda yayılmasında və Bektaşiliyə təsir göstərməsində Mîr Şərif və Nəsiminin rolu ola biləcəyini iddia edir (a.g.e., orada, s.28)”.

Deməli, yenə də Nəsiminin Anadoluya, Suriyaya İraqdan deyil-Fəzlullahın edamından sonra Azərbaycandan gəldiyi və Hürufiliyi İraqa da getməklə yaydığı sübut olunur.

Beləcə, İ.Nəsiminin bioqrafiyası onun vətəninin İraq, bu ölkədəki Nəsimi kəndi olduğu qənaətini doğrultmur və qeyd-şərtsiz olaraq diqqəti dahi şairin vətəninin İraq, bu ölkədəki Nəsimi kəndi yox, Azərbaycan, onun Şirvan-Şamaxı bölgəsi olması üzərinə və hətta bundan da artıq dərəcədə

Nəsimi təxəllüsünün dahi şairin vətəni ilə deyil, heç ustadı Nəimi adı ilə də deyil, sırf təmsil etdiyi, rəhbəri olduğu Hürufilik cərəyanı ilə bağlı olduğu məntiqinə cəmləyir.

Doğrudan da bir halda ki, hürufilik cərəyanı hərf elmidir, hərflərdə gizlənən sirlərə, ümumiyyətlə, məchulun aydınlığına – hikmət biliyinə əsaslanır, maraqlıdır ki, nədənsə bu vaxta qədər bu iki mütəfəkkirin, xüsusilə Nəsiminin dini-mistik fəlsəfəsini tədqiq edən istər Azərbaycan, istər türk, ərəb, o cümlədən Avropa tədqiqatları nə təxəllüs “sirr”ləri mövzusu üzərində ciddiyyətlə dayanmamış, adların hürufilik “izahları”na xüsusi tədqiqatlar həsr etməmişlər. Ensiklopedik bir məlumat kimi şairin Nəsimi təxəllüsünü ustadı Nəiminin şərafinə götürdüyü məlumdur. Bəs Nəimi və Nəsimi sözlərinin bu mütəfəkkirin təmsil etdikləri mistik doktrinaya görə mənaları nədən ibarətdir?

Beləliklə, diqqət etdikdə Nəsimi sözü ilə Nəimi sözü arasında tək bircə “s” hərfi fərqi var. Zahirə yanaşmada bu şairin öz ustasına ehtiramla bir hərf artırmaqla özünə təxəllüs seçməsi kimi qəbul edilir. Amma onlar dövrlərinin məşhur şəxsləri və məhz sirlər dili ilə məşhur Hürufilik cərəyanı liderləri idilər. Deməli, bir səs, adı mahiyyətdə ola bilməzdi. Həmçinin əbcəd hesabını hürufilər öz doktrinalarında fikrin mənə və məzmunu məqsədi ilə işlədirdilər. Bu fikirdən çıxış edərək biz əvvəl “s” hərfinin hürufi “sirr açarlarını” tapmalıyıq. Nəimi sözünə “z” hərfi də əlavə etmək olardı və yaranan yeni kəlmə şairliyə, şərə yaxın olardı. Nəimi sözünə “d” hərfini artırmaqla ərəbcə “nedim” – dost ifadəsini yaratmaq olardı ki, bu da Nəimi ilə dostluğu gözəl ifadə edərdi. Yaxud da “v” hərfi ilə düzələn “Nevim” sözünün mənələrindən biri – sonsuz istək mənasını yaratmaq olardı. Beləcə niyə “S” hərfi?

Fikrimizcə, diqqətli bir yanaşma ilə “S” hərfinin Hürufiliyin sirr mahiyyətinin “baş hərfi” olduğunu əsaslandırmaq bilərik. Tədqiqatlar da “S” hərfinin hürufilikdə sirri ifadə etdiyini və hətta hansı sözün ki, içərisində var, o kəlmənin mənasının sirliliyi, məchulluğu ehtiva etdiyini təsdiqləyir. Məsələn, bir araşdırmada göstərildiyi kimi, “S” hansı bir harfin içinə girdisə SIRR olmuş, esrar olmuş, efsun olmuşdur...”. (Harfların esrarı, harfların sirləri.)

Bu baxımdan bizim qənaətimizə görə, “Nəsimi, Nəiminin içərisindəki sirdir”. Beləcə, hürufilik sirdirsə, açarı, sirri Nəsimidədir. Nəimini də, elə Nəsimi poetikası və fəlsəfəsini də dərk etmək üçün sirlər dəryası - Hürufiliyi əxz etmək, onun fəlsəfədən tutmuş siyasətə qədər və hətta dini siyasətə və dinlərarası “siyasətə” qədər bütün məchullarına aqah olmaq labüddür. Bundan da başqa Nəsimi əgər bu təxəllüsü ustasının edamından sonra götürübsə, ehtimal oluna bilər ki, Nəiminin həyat sonluğunun özündə də bir “əsra”

gizlənmiş olsun. Unutmayaq ki, onun- Fəzlullahının- qeyb olmuş Mehdi sahibəz-zəman kimi bir məchulluq mahiyyəti vardır. İkincisi, Nəiminin Allahın kamil insan surətində əksini tapması prinsipini nəzərə alsaq, özünü Fəzlallah kimi təlqin edirən böyük islam ideoloqu tərəfdaşlarının köməyi ilə sirr ovsunu ilə Miranşahlardan qurtulub,- qeyb olub, dünyanın bir ucunda hər hansı bir kamil insanın adı ilə də zümr edə bilərdi. Bəzi tarixi mənbələrdə onun edamının 1396, bəzilərinə 1402 və s. göstərilməsi də bu sirriliyin ifadəsi ola bilər. Nə qədər ki, Şah Xəndan məchulluğuna tam aydınlıq gətirilməyib, nə qədər ki, Bektaşî ocağında yerləşib Nəimi təlimini yayanın Nəiminin ən inanılmış xəlifəsi Əli-əl Əlanın olub-olmadığı dəqiq məlum deyil, Nəimi-Nəsimi təxəllüs “hürufiliyi” də dərkini gözləyir.

Bundan başqa yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hürufilik ərəb əlifbasının hərf sistemində əsaslanmışdır ki, bu məntiqlə “s” hərfini anlamağa çalışdığımızda da ərəb əlifbasının maraqlı hərf mənaları üzərinə gəlib çıxırıq. Diqqət edək, “S” ərəb əlifbasında “ث (Se): sevab, (س Sin): səadət, ص (Sad): sülh- düzlük mənasını verir.

İbn Ərəbi həzrətlərinin yuxu təfsiri və hərfləri şərhlərində ث (Sə): Nusrətli və saadətli olan, (س Sin): qorxudan əmin olan, ص (Sad): Elim vədisinə bütünlüklə yetişən anlamlarını verir.

Nəimi sözünün içinə girmiş “S” hərfi sirr kimi bu hərfə başlayan sözlər baxımından da izah oluna bilər. Məsələn, saməd, sufi, seyid, saqi, səma, sonluq, sevgi, sadəlik, sədaqət, səmimiyyət, həmçinin sətr, düzlük, sair (ərəbcə başqa, digər) və s. kimi izah oluna bilər,

Bu izahlar isə Nəiminin pərəstişkarı, sonra yetirməsi, daha sonra davamçısı, hələ tam təsdiqlənməmiş məlumatlara görə onun yaxın ailə üzvü-kürəkəni və ən sonda ideya fədaisi olmuş Seyid Əli ibn Seyid Məhəmmədin məhz ustadına ehtiramla onun adına - əslində təxəllüsünə çox uyğun gələn, yəni “s” hərfini artırmaqla Nəsimi təxəllüsünü götürməsinin heç də təsadüfi olmadığını təsdiq edir.

İndisə dahi şairin özünün Nəsimi təxəllüsü, həmçinin bu sözün yaranmış olduğu hürufarla bağlı təhlillərimizə keçək:

Adımı həqdən Nəsimi yazərəm

Bil bu mə'nidən nə siməm, ya zərəm.

Həm büti- Nəsimi uşadıcı, həm Azərəm,

Həm hidayət eylərəm, həm azərəm.

Bu misralarda şair, Nəsimi adına bir neçə tərəfdən şərh verir, onu həm mənsub olduğu vətən, həm dini baxışlar, həm hürufilik və həm də İlahi “həqdən” gələn vəhyin misalı kimi təqdim edir. Birinci misrada sanki hardandı bu ad, sualına “həqdən”-dir cavabını verir, İkinci misrada adın

etimologiyası ilə maraqlananlara kəlmənin bu və ya digər söz mənasını daşmadığını bildirir. Yəni “sim, zər” mənaları ilə əlaqədar olmadığını anladır. Əgər uşadıcı kəlməsinin bir xəlifə, xaqan ifadələri ilə qohumluq məntiqinə və büt anlamının səcdəgah düşüncəsinə varsaq üçüncü misrada artıq Nəsimi sözünün hürufiliyi bütləşdirmə səviyyəsində qiymətləndirdiyini, bundan da başqa “azərəm” deməklə, ehtimal ki, azəri- “bir zamanlar qədim Mesopotamiyanın ucsuz-bucaqsız çöllərindən, şimali qafqaz dağlarının ətəklərinə qədər uzanan ərəzilərə hakim olmuş, yalnız bir millət, bəşər tarixinin ən qədim sivilizasiyasını yaratmış şumerlərin ulu babaları, Türk millətinin əcdadı sayılan- aserləri (azəriləri), (Oder Safa. Azərilər: Əfsanəvi tarixin gizli həqiqətləri.) dördüncü misrada Zərdüştliyə işarə ilə həm Allaha hidayət edən, həm də “azər”- odpərəst olduğunu “şərhi bəyan” edir.

Başqa misal,

*Bavü sin mim üçün bəşərətdir,
Əlifü lamü ha işarətdir.*

Diqqət etsək, şair Nəsimi sözünü əmələ gətirən və ya Nəimi sözünə əlavə olunmuş S hərfinin ərəbcədəki “Sin”-i – “mim”-in bəşərəti, yəni tamamlayıcı şifrəsi olaraq ifadə edir. Bunun əlbəttəki, ərəb əlifbası və əbcəd mənası da yox deyildir.

Şair “Əlif – Allah, sidrə boyun münəhadır müntəha” şerində ərəb əlifbasındakı bütün hərflərin “tərifini” verərkən Nəsimi sözünün Nəimi kəlməsindən fərqi təşkil edən Se, Sin, Sad səsləri haqqında düşüncələrini bəyan etmişdir ki, bunlar həm təxəllüsün anlamı, həm də hürufiliyin dərk baxımından əhəmiyyətlidir. Tanış olaq:

*Sey – Səvab ola anınçün həq yolunda verdi can,
Dərdinə həqdən dəvadır, rəncinə yüz min şəfa.*

*Sin – Səadət darını verdi, Süleyman təxtini,
Onlara kim, sidq ilə bu yolda çəkdilər cəfa.*

*Sad – Sadiqdir olar kim, səbri qıldı ixtiyar,
Dilbərin yolunda gör kim, lütfə irdi daima.*

Daha başqa bir dəlil də Nəsimi sözünün təxəllüs olduğunu, yəni şairin Azərbaycanda doğulub böyüdüyünü və dövrünün tanınmış fikir sahiblərini dərdindən öyrənməklə dünyagörüşünü zənginləşdirdiyini, hətta dünya səyahətinə orta əsrlər şərqinin sənət ustadlığı ənənəsinə görə çıxdığını təsdiqləyir. Belə ki, professor Xəlil Yusifli götürür ki, “dahi Azərbaycan şari İmadəddin Nəsimi orta əsrlər Azərbaycan intibah ədəbi fikrinin görkəmli nümayəndəsi Əvhədi (bəzi mənbələrdə Övhədi göstərilir) Marağalının poema

və şerlərini də dövrünün yaxın-uzaq bütün mütəfəkkirləri kimi oxuyub əxz etmiş və hətta onun “Cist” (“Nədir”) rədifli şerinə Azərbaycan dilində cavab yazmışdır”. (Marağalı Əvhədi. Cami-Cəm.)

Nəsiminin “Nədir” rədifli və eləcə də “nədir” sözünün işləndiyi bir çox şerləri, qəzəlləri içərisində “Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?” adlı qəzəli fəlsəfi və poetik tutumu baxımından fərqlənir və fikrimizcə, Marağalı Əvhədiyə cavab kimi elə bu qəzəl yazılmışdır:

Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?

Günbədi-çərxi-fələk, gərdişi-dəvvar nədir?

Və ya:

Günəşin qürsü nədən yer üzünə şö'lə verir,

Ya bu bir məş'ələdə nur nədir, nar nədir?

Bizim də gəldiyimiz bu qənaəti “İctimai lirikanın görkəmli yaradıcısı İmadəddin Nəsimi” adlı məqalə də təsdiqləyir və müəllif aşağıdakı iqtibasda cəmlənmiş fikirləri ilə dahi şairin bu qəzəli fars dilində də yazdığını, hətta tərcümə olduğunu vurğulayır.

“Nəsiminin ictimai-fəlsəfi şeirləri içərisində “Nədir?” rədifli qəzəli və “Bəhrül-əsrar” (“Sirlər dəryası”) qəsidəsi xüsusi yer tutur. Şairin “Nədir?” rədifi ilə bir neçə qəzəli vardır. Bunlardan “Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?” misrası ilə başlayan qəzəl daha çox məşhurdur. Şeir XIV əsr Azərbaycan sənətkarı M. Əvhədinin fars dilində qələmə aldığı eyni rədifli (“Çist?”) qəzəlinə nəzirədir. Tədqiqatçılar bəzən bunu M. Əvhədidən sərbəst tərcümə də adlandırırlar. Maraqlıdır ki, Nəsimi eyni rədif və məzmununda həm Azərbaycan türkcəsində (“Nədir?”), həm də fars dilində (“Çist?”) poetik nümunə yaratmışdır. Nəsiminin ictimai-fəlsəfi şeirləri içərisində “Nədir?” rədifli qəzəli və “Bəhrül-əsrar” (“Sirlər dəryası”) qəsidəsi xüsusi yer tutur. Şairin “Nədir?” rədifi ilə bir neçə qəzəli vardır. Bunlardan “Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?” misrası ilə başlayan qəzəl daha çox məşhurdur. Şeir XIV əsr Azərbaycan sənətkarı M. Əvhədinin fars dilində qələmə aldığı eyni rədifli (“Çist?”) qəzəlinə nəzirədir. Tədqiqatçılar bəzən bunu M. Əvhədidən sərbəst tərcümə də adlandırırlar. Maraqlıdır ki, Nəsimi eyni rədif və məzmununda həm Azərbaycan türkcəsində (“Nədir?”), həm də fars dilində (“Çist?”) poetik nümunə yaratmışdır”. (İctimai lirikanın görkəmli yaradıcısı İmadəddin Nəsimi)

Onu da qeyd edək ki, Marağalı Əvhədiyə şerlərini Safi təxəllüsü ilə yazmışdır ki, onun həm Marağadakı Sufi çayının adı ilə, həm də sufi şair olduğu ilə əlaqələndirilir.

Beləliklə, dahi şairin yaradıcılığına aid bu son misal da daxil olmaqla geniş tədqiq və təhlillərimiz onun coğrafi identikliyinə Azərbaycanca aid olduğunu, həmçinin Nəsimi sözünün təxəllüs mahiyyətini təsdiq edir.

Nəticə

Bizim bu məqalədə məqsədimiz XIV əsr Azərbaycan şerinin yaradıcısı İmadəddin Nəsiminin milli vətən mənsubiyyətinin - azərbaycanlı

olub-olmamasının müəyyən olunması, digər tərəfdən Nəsimi adının təxəllüs olduğunu təsdiqləmək idi. Əldə etdiyimiz elmi-obyektiv nəticələr deməyə əsas verir ki biz mövqeyimizdə yanlışmışıq və hürufilik təliminin ana ideyası, həflər, sirlər baxımından dərk, şairin bioqrafik dəlilləri aydın surətdə onun Nəsimi kənddə, beləliklə, İraqda doğulmadığı, başqa sözlə, türkmən şairi olmadığı- beləliklə Azərbaycanın dahi şairi olduğu fikrini əsaslandırır.

Bundan başqa bir fakt da XIV əsr klassik poeziyasının dahi şairi, fikir sahibi İmadəddin Nəsiminin identik mənsubiyyətinin Azərbaycan xalqına aid olduğunu sübut edir. Belə ki, bütün həyatı boyu onun irsi nə İraqda, nə Türkmənstanda deyil, Azərbaycanda diqqət mərkəzində olub. Məsələn, görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz 1844-cü ildə İstanbul, yəni, Türk dünyasında ilk Nəsimi nəşrindən sonra - 1926-cı ildə “Azərbaycan şairlərindən biri Nəsimi” məqaləsini yazmış, daha sonra Nəsiminin Divanını ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində nəşr etdirmidir. Məhz milli ruhlu yazar, şair, nəşir, milli klassik irsi araşdıran tədqiqatçısı olduğu üçün totalitar rejimin qəzəbinə tuş gəlmiş və 1937-ci ilin Repressiyaya məruz qalmış Salman Mümtaz Nəsiminin “Şahəndan” (Şah Xəndan) adlı qardaşının olduğunu, onun Şamaxıda yerləşən məşhur qəbiristanlıqda dəfn edildiyini üzə çıxarmış, bununla da tarixlərə tarix olan dahi şairin Azərbaycan mənsubiyyətini, Seyid Əlinin Şirvan, bu elin də Şamaxı şəhərində dünyaya gəldiyini elmi-məntiqi surətdə sübuta yetirmişdir.

Bu da tutarlı faktdır ki, xalqımızın ulu öndəri, tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyev hələ sovet hakimiyyəti illərində klassik irsimizin, həmçinin də bütövlükdə etno-milli identikliyimizin bariz nişanəsi olan bu mirası milli ideologiya mahiyyətində dəyərləndirmiş, Nəsiminin ərəb torpaqlarında məzarını ziyarət etmiş, dahi şairin adının əbədiləşdirilməsi istiqamətində mühüm işlərin həyata keçirilməsinə, yubileyinin YUNESKO səviyyəsində keçirilməsi, əsərlərinin çap olunması, heykəlinin qoyulması, haqqında film çəkilməsinə və s. nail olmuşdur. Çox xarakterik bir faktdır ki, İmadəddin Nəsimini özlərinin şairi, mütəfəkkiri hesab edən Türkmənstanda Nəsimi şəkilləri Azərbaycanın “Nəsimi” kino-filmindən, aktyor R.Balayevin Nəsimi rolundakı şəkilləridir.

Dahi Nəsimiyə sahiblənmək kimi şərəfli təəssübkeşlik ənənəsi bu gün Türkmənstanda deyil, Azərbaycanda davam edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin klassik poeziyamızın dahilərindən biri İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında 15 noyabr 2018-ci il və 2019-cu ilin ölkəmizdə “Nəsimi ili” elan olunması haqqında 11 yanvar 2019-cu il tarixli sərəncamları və bu dövlət

aktlarına uyğun olaraq ölkəmizdə nəsimişünaslığın canlanması, onun məktəbinin qorunması, inkişaf etdirilməsi, tərəvətləndirilməsi buna əyani sübutdur.

Beləliklə, XIV əsrin dahi şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin azərbaycanlı olması həm Şərq, həm Qərb və demək olar ki, dünyanın əksər ölkə və xalqlarının qəbul etdiyi bioqrafik dəlilləri, həm təxəllüsünün hürufi izahı, həm də ona sahiblik hissi ilə təsdiqlənir.

Ədəbiyyat siyahısı (References)

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1996. Bakıda Türk Yazıçılarının III qurultayında nitqi [http://elibrary.bsu.az/yeni/ebookspdf/H %C6%8Fliye_v_8ci_kitab.pdf](http://elibrary.bsu.az/yeni/ebookspdf/H%C6%8Fliye_v_8ci_kitab.pdf).
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarının böyük bir qrupu ilə görüşdə çıxışı - Prezident sarayı, 11 dekabr 1998-ci il <http://lib.aliyevheritage.org/az/36745659.html>.
3. Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ilin "Nəsimi ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı Bakı şəhəri, 11 yanvar 2019-cu il. <https://president.az/articles/31507>
4. Bakıda Orxan Mir-Qasimovun "Guc sozleri Orta esr Islaminda sielik ve sufilik arasindaki hurufi taimlari" kitabinin təqdimatı olub. <https://azertag.az/xeber/1336191>
5. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 15 noyabr 2018-ci il. <https://president.az/articles/30722>
6. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, müraciətlər, fərmanlar) – (Azərənşr, Bakı, 1993, I cild, səh.201) <http://lib.aliyev-heritage.org/az/66679364.html>
7. İctimai lirikanın görkəmli yaradıcısı İmadəddin Nəsimi" adlı <https://edebiyat.ucoz.com/index/0-52>
8. İmadəddin Nəsimi - həyatı və yaradıcılığı. <http://tibb-dunyasi.com/imad%C9%99ddin-n%C9%99simi-h%C9%99yati-v%C9%99-yaradiciligi/>
9. Qasimova Aida. Nəsimini bizdən başqa hamı araşdırır: bizim alimlər isə... <https://teleqraf.com/news/toplum/198629.html>
10. Quliyeva Xatirə. Çoxmədəniyyətliliyin nəhəng körpüsü – İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı" - elmi məqalələr toplusu (2-ci kitab) (Bakı- "Elm və təhsil"-2019. 154 səh.)
11. Quliyeva Xatirə. İmadəddin Nəsimi İrsi Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında elmi məqalələr toplusu (Bakı- "Avropa"-2020. 190 səh.)
12. Quliyeva Xatirə. Nəsimi İli Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında(1-ci məqalə) / X. Quliyeva // Respublika.- 2019.- 10 avqust.- № 173.- S. 6,7.
13. Quliyeva Xatirə. Nəsimi İli Çağdaş Ərəb tədqiqatlarında (2-ci məqalə) / X. Quliyeva // Respublika.- 2019.- 18 avqust.- № 178.- S. 7.
14. Quliyeva Xatirə. İmadəddin Nəsimi tədqiqatı ərəb- Suriya mənbələrində və takiyası / X. Quliyeva // Respublika.- 2019.- 31 oktyabr.- № 241.- S. 5.
15. Quliyeva Xatirə. İmadəddin Nəsiminin məqamı bu gün / X. Quliyeva // Respublika - 2019.- 03 oktyabr.- № 217.- S. 7.
16. Quliyeva Xatirə. İmadəddin Nəsiminin məqamının bu günü / X. Quliyeva // 525-ci qazet.- 2019.- 11 sentyabr.- № 123.- S. 10-11.
17. Quliyeva Xatirə. Suriya alimi Əbdülfəttah Rəvvas Qələci və İmadəddin Nəsimi irsi. / X. Quliyeva // Ədəbiyyat qazeti - 2019.-26 avqust - <http://edebiyatqazeti.az/news/diger/4302-suriya-alimi-ebdulfettah-revvas-qeleci-ve-imadeddin-nesimi-irsi>.

18. Quliyeva Xatirə. Nəsimi məqbərəsi bizi gözləyir./ X. Quliyeva // Xalq qəzeti-16 noyabr, 2019. <https://xalqqazeti.com/ru/news/34717>
19. Marağalı Əvhədi. Cami-Cəm. http://anl.az/el/m/me_cc.pdf
20. Teymur Kərimli. Çağdaşımız Nəsimi. Bakı: Elm və Təhsil, 2019. –səh. 72. 278 s.
21. Zülfüqarov Əliheydər Sufilik və onun Azərbaycanda yayılması <https://kayzen.az/blog/din/4301/sufilik-v%C9%99-onun-az%C9%99rbaycanda-yay%C4%B1lmas%C4%B1.html>
22. Aksu Hüsəmettin. Fazlullah-i Hurufi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fazlullah-i-hurufi>
23. Mustafa Kara. Tasavvuf və Tarikatlar <https://avys.omu.edu.tr/stora/geapp/public/mehmet.uyar/116176/-%20Tasavvuf%20ve%20Tarikatlar.pdf>
24. “Hürufi mukattaa”- <https://islamansiklopedisi.org.tr/huruf-i-mukattaa>
25. Harfların esrarı, harfların sirləri. <https://www.havasokulu.com/hayat-dersleri-hikayeler/695-harflerin-esrari-harflerin-sirlari.html>
26. “Hürufilik - Alivilik” <https://kizilbasalevilik.wordpress.com/2015/10/08/hurufilik/>
27. Mardan Nusrat “İrak Türkmən şeirinin antologiyası” <https://elaph.com/ElaphLibrary/2004/10/14013.html>
28. Tasavvuf ve harfların sirləri <http://www.ilmvetasavvuf.com/Tasavvuf%20ve%20Harflerin%20S%C4%B1rlar%C4%B1.htm>
29. Seyyid Nesimî Hayatı ve Eserleri – Hurufilik <https://bilgibirikimi.net/2013/03/24/seyyid-nesimi-hayati-ve-eserleri-hurufilik/>
30. Fəzlullah-i Hürufi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fazlullah-i-hurufi>
31. Oder Safa. Azərilər. Əfsanəvi Tarixin Gizli həqiqətləri. <https://www.facebook.com/atesituran/>
32. Mir-Qasimov Orkhan. “A review of “Words of Power. Hürufî teachings between Shi‘ism and Sufism in medieval Islam. The original doctrine of Faḍl Allāh Astarābādī” https://www.researchgate.net/publication/342783911Areviewof_Words_of_Power_Hurufi_teachings-between_Shiism_and_Sufismin_medieval_Islam_The_original_doctrine_of_Fadl_Allah_Astarabadi

Annotation

Associate Prof. Khatira Guliyeva

The principles of the letter system of Hurufism and a philosophical look at the regional identity and pseudonym of Imadeddin Nesimi

A genius representative of the 14th century Azerbaijani classical poetry the poet of truth and justice, the world famous thinker and philosopher Imadeddin Nasimi, in general, his rich worldview has been deeply studied by many outstanding representatives of Azerbaijani science.

Imadeddin Nasimi's legacy has been deeply studied by many prominent representatives of Azerbaijani science, as well as a generation of researchers from different nations of the world, and new pages of the great thinker have been opened under the thick layers of history. All this created and diversified the Nasimi School of Studies.

However, it is known that the country of Imadeddin Nasimi's biographical history is still unknown, and in this area there is still no complete, scientific and logical certainty about the real source of the poet's nickname Nasimi.

This article examines the national-regional identity and pseudonym of Imadeddin Nasimi, conducts a philosophical analysis and assesses the genius poet's

regional identity to Azerbaijan and the connection of Nasimi's pseudonym to the idea, not to space, with new scientific and objective analysis.

Key words: Azerbaijan, Hurufism, Nasimi, Naimi, Shirvan region, Shamakhi

Аннотация

Доц., др. Хатира Гулиева

Принципы буквенной системы хуруфизма и философский взгляд на региональную идентичность Насими

Гениальный представитель азербайджанской классической поэзии XIV века, поэт истины и справедливости, всемирно известный мыслитель-философ Имадеддин Насими, богатое мировоззрение которого глубоко изучено многими выдающимися представителями азербайджанской науки, а также поколением исследователей разных национальностей со всего мира, написавших ценные труды о его трагической жизни создало школу Насимистики.

Однако известно, что в биографических исторических данных Имадеддина Насими все еще остается неизвестной страна, к которой он принадлежит, и до сих пор не получено полной научной достоверности в этой области. Также почти нет последовательного, научного и логического определения настоящего источника прозвища поэта Насими.

В данной статье основываясь на новый научный и объективный анализ исследуется национально-региональная идентичность и псевдоним Имадеддина Насими, а также отмечается актуальность изучения его творчества.

Ключевые слова: Азербайджан, хуруфизм, Насими, Наими, Ширванский район, Шамаха